

Från massmedium till mikrosurrogat

Några reflektioner kring den mikrofilmade
dagstidningen som källa¹

Christian Widholm

To emphasis [*sic*] content above form is to suggest that format is not actually part of the meaning structure. As the most basic of semiotics informs us – the signifier (form) and the signified (content) are inseparable. Both make up the sign. Both shape meaning.²

The size of newspapers is indispensable to our experience of their content. The newspaper reader proceeds nonlinearly, not as he would holding a typical book, but circling around the opened double-page spread, perhaps clockwise, or counterclockwise, moving his whole head as well his eyes, guided by island landmarks like photos and ads. Even the papers that have no pictures at all have visual exorbitance, a horizon-usurping presence that microfilm's image [...] subverts and trivializes.³

Vilket slags kulturell artefakt och typ av källa är det forskaren ställs inför när hon eller han studerar äldre dagstidningar med hjälp av mikrofilmer? Syftet med den här texten är att diskutera ett antal aspekter av denna fråga med utgångspunkt i forskningsbibliotekens hantering av äldre dagstidningar. Vilken skillnad föreligger mellan läsningen av en ordinär papperstidning och den mikrofilmade kopian av originalet? Hur påverkar förvandlingen av papperstidning till mikrofilm den forskning vars källa utgörs av mikrofilmade tidningar? Och hur kan samhällsteorier som bärs upp av idéer om vardagligt dagstidningsläsande hjälpa till att kasta ljus över mikrofilmstidningens särdrag?

Mikrofilmens tidiga historia

Jag vill hävda att merparten av de senaste 30 årens forskning som baserats på dagspress till övervägande del har haft den mikrofilmade tidningen som källa. Antagandet gör jag mot bakgrund av hur det ser ut på de svenska forsk-

ningsbibliotekens tidningsavdelningar idag samt mot bakgrund av hur länge den mikrofilmade tidningen fungerat som surrogat för originaltidningarna vid biblioteken. Trots att de flesta forskare inom humaniora och samhällsvetenskap sannolikt håller med om att den mikrofilmade tidningen i flera avseenden skiljer sig väsentligt från originaltidningen har det, besynnerligt nog, publicerats ytterst få initierade betraktelser kring denna omständighet.⁴

Mikrofilmen har en historia som börjar dramatiskt. Den användes med framgång första gången i det fransk-tyska kriget 1870 då de tyska trupperna omringat Paris. Situationen ledde till kommunikationsproblem de franska trupperna emellan. Genom en fiffig lösning som kombinerade en verklig nymodighet med något beprövat kunde de franska trupperna lösa problemet: Man lät brevduvor transportera underrättelser på mikrofilm över de tyska fiendelinjerna.⁵ Men det förefaller inte ha varit förrän efter andra världskrigets slut som mikrofilmen blev ett vanligt surrogat för originaldokument.⁶ Under kriget hade den visserligen med framgång använts till att kopiera och transportera exempelvis hemliga dokument.⁷ I historieskrivningen över mikrofilmens intåg i USA finns en direkt koppling till mediets martialiska släktskap. De första stora mikrofilmsprojekten på Library of Congress och Massachusetts Institute of Technology leddes följaktligen av chefsbibliotekarier som hade varit, eller fortfarande var, militära underrättelseofficerare.⁸

En första ansats till att genomföra en fullständig övergång till mikrofilmade dagstidningar i Sverige, på Kungliga Biblioteket (KB) och universitetsbiblioteken, gjordes 1949 då sakkunniggruppen för arkiv- och biblioteksfilmning i en statlig utredning underströk behovet av att den svenska dagspressen mikrofilmades. Man motiverade behovet med argument om dagstidningarnas skrymmande karaktär och om skyddssynpunkten. Skyddssynpunkten syftande på att vissa original hade blivit hårt slitna av mycken läsning samt på uppfattningen att originalpappret oavsett utlåningsfrekvens var självförstörande.⁹ De sakkunnigas förslag föranledde emellertid inga åtgärder från statsmakterna vid denna tidpunkt.¹⁰ Kommersiell mikrofilmning av svensk dagspress bedrevs sedan slutet av 1940-talet av Rekolid Cefab i Stockholm. Företagets kunder bestod av tidningarna själva men också av KB och universitetsbiblioteken som köpte filmer av både nya och gamla lägg.¹¹ Företaget utförde med andra ord både kontinuerlig och retroaktiv fotografering av originaltidningar. Frågan om ett förstatligande av mikrofilmningen aktualiserades igen vid 1966 års riksdag. Två likalydande motioner begärde en utredning av möjligheten för det allmänna att bekosta mikrofilmning av pressen. I motionerna underströks tidningspressens viktiga roll ”som underlag och källa för olika slag av forskning [...] kanske främst för sådana ämnen som statskunskap, litteraturhistoria, historia och sociologi”.¹²

Övergången till mikrofilm utreds

År 1967 beslutade Kungl.Maj:t att Statskontoret skulle utreda möjligheten att med allmänna medel bekosta kontinuerlig mikrofilmning av den svenska dagspressen samt retroaktiv filmning av äldre svenska lägg. Statskontorets rapport, som publicerades 1972, genomsyras av framstegsoptimism. Och det var framför allt företagsekonomiska argument – mikrofilmens fysiska litenhet krävde ingen utbyggnad av befintliga depåer för originallägg – som användes för att anbefalla övergången till mikrofilmad dagspress. Projektet presenterades som en förhållandevis bra affär för staten.

Slagsidan mot ekonomisk argumentation resulterade i att en hel del rent tekniska aspekter, exempelvis vad det gällde lagring och effektiv fotografering, bereddes stor plats i rapporten. Den teknik som dittills använts för att fotografera dagspress i Sverige hade genomförts med 15 gångers förminskningsgrad på 35 millimeters svart-vit operererad rullfilm. Tekniken medförde att man vanligtvis bara kunde exponera en sida i taget (det handlade om cirka 15 miljoner sidor vid retroaktiv filmning). Men man kunde filma hela tidningsuppslag om originalen var av tabloidformat eller mindre.¹³ Sålunda övervägde man, för att spara pengar, en högre förminskningsgrad, 20 gånger, som möjliggjorde exponering av två sidor, det vill säga hela uppslag, av tidningar med större fysiskt format. En dylik lösning diskuterades knappast med forskarna i åtanke: Att

inrymma två tidningssidor per exponering, d v s utnyttja 20 ggr förminskning [...] är av särskilt intresse för tidningar med liten användning, där filmningen främst kan betraktas som en skyddsåtgärd. Svårigheten att med nu befintlig läs- och kopieringsutrustning studera sådana filmer behöver då inte tillmätas samma betydelse.¹⁴

Emellertid redovisade man också forskarnas synpunkter på övergången till mikrofilm. Intervjuer med dessa tog sin utgångspunkt i tre frågor: "Vilka egenskaper hos tidningarna [...] har betydelse för forskningen? Vilka krav [...] måste ställas på mikrofilm som fullgod ersättning för original exemplaren?" Och så den finurliga frågan: "[I] vilka avseenden [...] får [mikrofilmen] anses överlägsen originalmaterialet?"¹⁵ I rapporten uttryckte utredarna medvetenhet om att forskning med dagspressen som källa kan utföras på en mängd olika sätt. En del av dem förefaller ha förutsatt tillgång till originaltidningen – denna omständighet utvecklades dock inte. I stället framhöll man forskning som talade i utredarnas sak: I projektet "Sverige under andra världskriget" hade man inte "[n]ågot behov av tidningslägg i original – annat än för ännu ofilmade tidningar [...]" Tvärtom har framhållits de fördelar mikrofilmen erbjuder genom möjligheterna till snabba sökningar jämfört med användning av tunga och svårhanterliga originallägg.¹⁶

Likväl menade utredarna att särskilda krav borde ställas på surrogatet för originaltidningarna. Kraven sammanställdes i fyra punkter.

1. Filmen måste ha en acceptabel läsbarhet i läsapparat. Detta är för närvarande inte fallet på grund av att läsapparaterna inte varit av fullgod kvalitet [...] särskilda åtgärder krävs för att förbättra kvaliteten [...]
2. Mikrofilmens förminskningsgrad bör väljas så att en tidningssida alltid kan återges i sin helhet på läsapparaten, vilket underlättar sökning och kopiering. Alternativt bör läsapparaten vara försedd med variabel optik. Tidningssidans hela bredd (helst hela sidan) skall kunna återges på lässkärmen för en första sökning via rubriker och ingresser. Vid själva läsningen kan sedan en kraftigare uppförstoring användas.
3. Mikrofilmen bör förses med en skalangivelse i pannäerna till filmen eller ett raster, av vilket klart framgår den filmade tidningens format.
4. Papperskopior skall helst kunna framställas i fullskalestorlek från mikrofilm. Därigenom kan läntagarnas tid vid läsapparaterna förkortas [...]¹⁷

Utredarna hade erhållit så kallade reserapporter från USA, och måhända var det därför man förhöll sig som man gjorde till dagstidningen som originaldokument.¹⁸ I USA hade övergången till mikrofilmade dagstidningar nämligen resulterat i en omfattande utgallring bland originalläggen. Från och med 1950-talet hade det på Library of Congress blivit rutin att makulera alla äldre dagstidningar efter fotografering.¹⁹ De svenska utredarnas förslag var drastiska, men man kunde inte riktigt mäta sig med amerikanerna:

Den retroaktiva filmningen föreslår utredningen grundad på de bäst bevarade och ur forskningssynpunkt mest intressanta originaltidningarna (oftast bundna lägg). Sedan mikrofilmen kontrollerats och erforderliga arkiv- och brukskopior framställts kan de filmade läggen makuleras. Behovet av unika sidor ur ofilmade tidningssviter bör i stället tillgodoses genom att bevara en svit av de näst bästa exemplaren. Dessa kan också utnyttjas vid eventuellt omfilmning.²⁰

Tre år efter Statskontorets utredning publicerades Tidningsfilmningskommitténs första rapport. Året efter publicerades deras andra rapport. Kommittén, med uppdrag att ”svara för planering m m av verksamheten med mikrofilmning av den svenska dagspressen”, bestod bland andra av bibliotekarien Måns Backelin och presshistorikern Jarl Torbacke.²¹ I kommitténs rapport presenterades remisser som var kritiska till Statskontorets förslag att genomföra omfattande makulering av äldre dagstidningar som mikrofilmats. Dagstidningar i original skulle bevaras för att

1. Viss forskning kan ske bara på originallägg, exempelvis forskning rörande "tidningen som sådan", bl.a. typografi, illustrationsteknik, papperskvalitet, enfärgs- eller flertryck.
2. Mikrofilmingsläsning kan vara mer tröttande och därmed sänka prestationsnivån. Vissa personer kan därför få svårt att utnyttja mikrofilmen som forskningsmedium.
3. Erfarenheten visar att exaktheten i det utförda arbetet även för tränade läsare blir mindre vid övergången från lägg till film.
4. Framtida forskning binds till de möjligheter filmen erbjuder och blir därmed "dirigerad".
5. Risken för att tidningsmaterialet skall gå förlorat minskar, om tidningar sparas på flera orter.²²

Emellertid förordade Tidningsfilmningskommittén att endast ett national-exemplar skulle arkiveras och att resten skulle makuleras.²³ Och när det gällde filmning av både nya och äldre tidningar rekommenderade man i stort de förslag som lagts med Statskontorets rapport,²⁴ det vill säga att kontinuerligt filma nya dagstidningar, att retroaktivt filma äldre tidningar, samt att gallra bland äldre original.²⁵ De kritiska röster som bereddes plats i Tidningsfilmningskommitténs rapport från 1975 resulterade trots allt i en nyanserad text, jämfört med Statskontorets rapport från 1972. 1975 års rapport kan sålunda inte betraktas som en okritisk lovsång till mikrofilmen:

En rad remissinstanser – bland dem flertalet universitetsmyndigheter – har påtalat den bristande kvaliteten, som vidlåder de läsapparater för mikrofilm som finns på biblioteken. Även filmerna är i många fall otillfredsställande, eftersom det inte sällan förekommer att de filmats av bundna tidningslägg, vilket fått till följd att de konvexa innerspalterna är nästan oläsliga i reproduktion. Vidare saknas formatuppgifter på filmerna. Dessa faktorer – framhålls det – medför att flertalet forskare föredrar tidningar i original framför mikrofilm. Ett återkommande krav är alltså förbättrade läsapparater, omfilmning av svår läsbara filmer samt skalangivelser, pannåer och på filmerna, som kan underlätta forskarnas arbete.²⁶

Men om läsningen av mikrofilmad press reglerades kunde måhända de negativa inslagen hos mediet minimeras. Man föreslog att läsapparaterna skulle placeras i rum med god ventilation, att rummen med läsapparater inte skulle vara för små och att rummen inte skulle användas som genomgångsrum.²⁷ Man strävade också efter att motverka "riskerna för synbesvär till följd av läsning av mikrofilm".²⁸ Om man, fortsatte rapporten,

skall kunna undvika subjektiva besvär vid läsning av mikrofilm bör man [...] använda positiv film [och] lämpligen bör biblioteken ange att oavbruten läsning av mikrofilm i läsapparat under längre arbetspass bör undvikas. Vad gäller önskemålet att filmdokumentet skall täcka hela skärmen noterar kommittén att den av UUH [Utrustningsnämnden för universitet och högskolor] på kommitténs rekommendation inköpta läsapparaten Valmet uppfyller angivna önskemål.²⁹

Sedan slutet av 1970-talet utförs mikrofilmningen av dagspressen i statlig regi. Mikrofilmningen dirigeras av KB.³⁰ Och sedan dess är forskarna i första hand hänvisade till att forska på surrogat av originaltidningarna.

Tidningen till morgonkaffet

Att döma av de ovan nämnda beskrivningarna av läsakten vid forskningsbibliotekens läsapparater befinner vi oss således långt ifrån den vardagliga läsningen av en papperstidning. Låt oss jämföra den läsakt vi vanligtvis förknippar med dagstidningen och läsningen av den mikrofilmade tidningen.

I ett konferenspaper angående digitaliseringar av dagspress i Norden, som presenterades vid World Library and Information Congress 2005, inleder Majlis Bremer-Laamanen med att framhålla dagstidningens centrala position i våra liv – i varje fall i Norden:

The daily paper is a way of life. It is delivered to your front door in the morning, to be enjoyed with a cup of coffee or tea. It gives the reader a moment of peace and comfort together with the national and local news before the day starts. Free newspapers are delivered on the subways and trains on your way to work.³¹

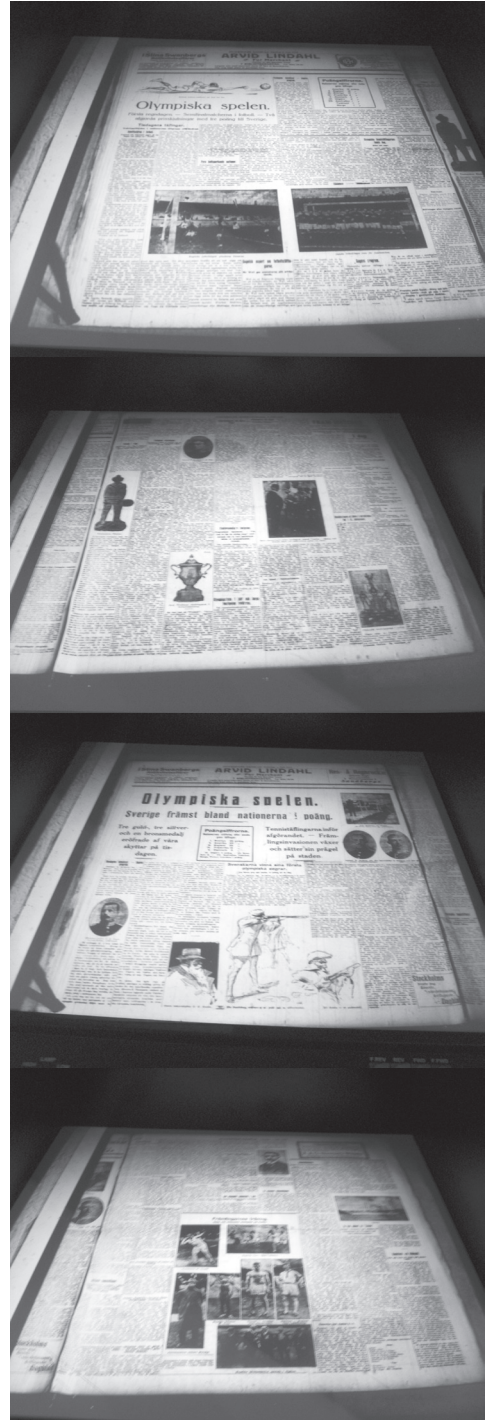
I övrigt handlar Bremer-Laamanens konferensbidrag om surrogat och om utmaningarna med att digitalisera äldre dagspress, inte om det prasslande pappersdokumentet som håller oss sällskap vid morgonmålet eller på pendeltåget till och från arbetet. Scenen som frammanas i början av Bremer-Laamanens text har med andra ord inte så mycket att göra med resten av texten. Ty både digitaliserade och mikrofilmade dagstidningar avviker ju minst sagt från de tidningar vi läser till vardags.

Det är givetvis svårt att mäta hur stor medvetenheten är numera bland bibliotekspersonal, och forskare för den delen, om skillnaderna mellan originaltidningarna och surrogaten vid forskningsbiblioteken. Den malplacerade scenen som väcks till liv av Bremer-Laamanen antyder dock att den är liten. Men avvikelserna mellan läsakterna är obestridligen väsentliga. Att i vardaglig mening kunna läsa tidningen, helt enkelt, handlar om att hålla i

tidningen, känna pappret, bläddra och att icke-linjärt betrakta *hela* uppslag (se figur 2) som aldrig är definitivt svartvita, slå ihop tidningen och lägga den ifrån sig. Att läsa mikrofilmad press består i att trycka på knappar och sjösjukt åka över vertikalt ordnade svartvita bilder av enstaka sidor (se figur 1), en procedur som, om man inte har ögonen med sig, gör att enskilda nummer av tidningen flyter ihop.³² Särskilt gäller detta vid åkningen över de äldre dagstidningarna. Eftersom dessa saknar regelrätt förstasida förstärks lätt intrycket av att måndagens, tisdagens, onsdagens (och så vidare) nummer flyter samman.

Avigsidorna med dagstidningsurrogaten, som redan belystes i utredningarna från 1970-talet, förföljer oss ännu idag. Men, kan man undra, blir inte läget bättre när all dagspress, både äldre och nya tidningar, digitaliserats? Både ja och nej. Den sjösjukeframkallande rullfilmen slipper vi, men resten verkar bli *more of the same*. Resultaten av hittills genomförda digitaliseringar av äldre dagspress visar nämligen att man kopierat mikrofilmade dagstidningar, inte originallägggen.³³ Ur arbetsekonomiskt hänseende är det fullt förståeligt att mikrofilmerna använts som förlaga framför originaltidningarna. Nackdelen är dock att man inte gör något åt problemet med mikrofilmens undermåliga kvalitet. De digitala tidningssidornas påvra kondition (inte hela uppslag nu heller) gör sig inte minst påmind om läsaren använder den ocr-funktion (Optical Character Recognition) som digitaliseringen möjliggjort.

Figur 1: *Stockholms Dagblad*, 3 och 4 juli, s. 6 och 7, 1912 (fotografi av läsapparat för mikrofilm).

Meningen med funktionen är väl att man ska kunna markera, kopiera och klippa in text från tidningen direkt till sitt ordbehandlingsprogram, men på grund av de dåliga förlagorna (mikrofilmen) fungerar ocr-funktionen minst sagt otillfredsställande. Funktionen är således försedd med brasklappar:

Optical Character Recognition (OCR) is a process for automatically extracting text from scanned pages. OCR enables searching of large quantities of full-text data, but it is not 100% accurate. The level of accuracy depends on the print quality of the original newspaper and its condition at the time of microfilming. Newspapers with poor quality paper, small print, mixed fonts, multiple column layouts or damaged pages may have poor OCR accuracy. The page where this item appears has an estimated OCR accuracy of 92.11%.³⁴

Notera att man i ”varningstexten” härleder problem till originaltidningarnas kvalitet. Förvisso kan äldre originallägg vara i dålig kondition, men jag vill hävda att de vanligtvis, trots sina brister, är mer läsvänliga (för läsaren av kött och blod och möjligen också för ett ocr-program) än mikrofilmen.

Dagstidningsurrogat visavi metod

Ett resultat av mikrofilmsprojektens i viss mån aningslösa framstegsoptimism under 1950-, 60- och 70-talen samt – måhända – den naiva föreställningen i vår samtid att originaltidningen är fullt jämförbar med surrogatet är att vissa analyser inte låter sig genomföras förutan trolleri.

Låt mig exemplifiera hur den mikrofilmade tidningen kan sätta sig på tvären i förhållande till en bestämd analysmetod. Metoden återfinns i bland annat Anja Hirdmans avhandling *Tilltalande bilder* som fokuserar föreställningar om manligt och kvinnligt i svensk vecko- och månadspress under andra halvan av 1900-talet. Hirdman tillämpar en semiotiskt inspirerad text- och bildanalys där begreppet visuell-verbal helhet är centralt. Med denna metod undersöks tidningen som en visuell helhet. Den framträder genom att bilder, texter och estetiska uttryck (i vid bemärkelse) relationellt genererar ett ackumulerat budskap.³⁵ Tidningarna, skriver Hirdman när hon redogör för sin metod, ”studeras i sin helhet för att på så sätt ringa in det samlade intryck som möter läsaren”.³⁶ Läsaren är i detta sammanhang av allt att döma inte personen som hänger över en mikrofilmsprojektor. En väsentlig poäng med denna metod är sålunda att forskaren kan komma så nära den ordinära läsaktens som möjligt. Det vill säga att i vardaglig mening kunna ”läsa tidningen”.

Om utgångsläget är att texter, bilder och grafiska markörer blir betydelsefulla i relation till varandra kommer skillnaderna mellan de två typerna av läsakter att få konsekvenser för själva analysen. Vi kan förslagsvis tänka oss att

ett vanligt tidningsuppslag i ett specifikt nummer innehåller några annonser och ett par redaktionella artiklar. Vi kan vidare föreställa oss att just på det här uppslaget genererar texterna och bilderna, i relation till varandra, en tragedi, en solskenshistoria och förment saklig information i form av några till synes seriösa annonser. Är det givet att vi skulle ha sett detsamma om vi läst från mikrofilmen där uppslaget delats upp i två avgränsade bilder? Jag känner inte till huruvida Hirdman läste från mikrofilm eller inte (troligen inte *Fib aktuellt*), men av erfarenhet vet jag att vecko- och månadspress brukar vara överförda till mikrofilm utan att tidningsuppslagen delats i två bilder. Så är dock inte fallet med den typen av dagspress, ungefär hundra år gamla svenska dagstidningar, som jag studerat i min forskning. I min avhandling, *Iscensättandet av Solskensolympiaden* (2008), diskuterade jag bland annat det nya bildspråk som sportjournalistikens etablering förde med sig i relation till vedertagen tidningsetetik samt genusföreställningar i början av 1900-talet. Metoden jag använde var inspirerad av Anja Hirdmans avhandling. Analysen utgick från mikrofilmer med bilder av ensamma tidningssidor som följer efter varandra i vertikal ordning, inte hela uppslag. Så ser det ut på mikrofilmerna som avbildar dagstidningar från större delen av 1900-talet (och tiden dessförinnan). Nuförtiden har pappersformatet krympt och en *Dagens Nyheter* från exempelvis 2008 avbildas med hela uppslag, det vill säga två sidor i samma exponering och med bilderna horisontellt arrangerade. Min analys utgick således från en källa jag egentligen inte studerat i sitt ursprungliga skick, nämligen den "riktiga" papperstidningen (se figur 2). Förvisso var äldre dagstidningar gigantiska (uppslaget för exempelvis *Stockholms Dagblad* från 1912 mäter vid pass 104 × 58 centimeter) vilket kan ha lett till att dåtidens läsare föredrog att endast ha en sida i blickfånget. Emellertid var det möjligt för läsaren att beskåda ett helt uppslag, vilket är omöjligt när man studerar den mikrofilmade versionen av dåtidens tidningar. Vid en analysmetod där relationellt meningsskapande står i fokus får forskaren således rent fysiskt eller mentalt försöka reversera den omvandling av objektet som mikrofilmningen medfört. Eller, annorlunda uttryckt, trola tillbaka det som trollats bort.

För att ytterligare exemplifiera mitt resonemang ska jag återge ett något omarbetat utdrag från en bildanalys i min avhandling. Den ursprungliga analysen gjordes utifrån den läsakt som mikrofilmernas läseapparater erbjuder (se ovan samt figur 1). Av utrymmesskäl refererar jag emellertid i denna reviderade analys till ett fotografi av ett tidningsuppslag i original:

När sportjournalistiska fotografier intogs dagstidningarna utmanades en vedertagen estetik, representerad av konventionella porträttfotografier av myndiga män (exempelvis officerare och direktörer), av ett nytt visuellt språk som i ögonblicksbilder fångade manliga idrottare. I ljuset av det nya bildspråket kom de konventionella porträtten att framstå som ålderdomliga.

Figur 2: *Stockholms Dagblad*, 4 juli 1912, s. 6, 7 (fotografi av originallägg).

De tre ovala porträtten till vänster och det rektangulära uppe till höger i tidningsuppslaget ovan tillhörde de vanligaste typerna av fotografier i pressen kring sekelskiftet 1900. Under de olympiska spelen uppgick de emellertid endast till ungefär en tiondel av det totala antalet fotografier som åskådliggjorde evenemanget i *Dagens Nyheter*, *Stockholms Dagblad* och *Social-Demokraten*.³⁷ De kan verka banala, men denna typ av porträtt symboliserade innehav av samhällelig makt. Vanligtvis arrangerades de utan elegant ram, men estetiken vilade tryggt på en konvention som skapats inom porträttmåleriet. Tidningsläsarna var vana vid bildtypen. Den illustrerade i regel ett uttalande av någon prominent herre. Med en engelskspråkig term kan porträtten kallas *talking heads*. Förvisso är det en term som då den myntades beskrev den auktoritativa position som televisionens nyhetsuppläsare besitter, men begreppet har även använts inom forskningen för att teoretisera porträtt och uttalanden i pressen i början av 1900-talet. Det beskriver hur en text, tillsammans med en traditionstyngd estetik som avbildar motivets huvud och övre delen av bröstet, skapar ett vederhäftigt uttalande.³⁸ Det var med andra ord inte vem som helst som avbildades enligt denna konvention. Till övervägande del var den förbehållen den manliga eliten. Fotografierna visualiserade två mäktiga mansideal: både ett nytt *self-made man*-ideal som draperades i disponentkostym och ett aristokratiskt ideal, gärna i militäruniform, som baserades på börd.

Den typ av manliga hjältar som framträdde i *talking heads*-porträtten skulle under sommaren 1912 få konkurrens av motiven i de sportjournalistiska visualiseringarna. Den vanligaste typen av fotografi vid tiden för olympiaden, det sportjournalistiska *action*-fotot (de två översta fotografierna i bildklustret på högersidan), kom att skilja sig väsentligt från *talking heads*-porträtten. Knappt hälften av de analyserade bilderna, 220 av 500, utgjordes av *action*-fotografier. Porträttfotografier på idrottare, dock i helfigur, var också vanligt förekommande i pressen. Dessa liknade emellertid *talking heads*-porträtten i det avseendet att de föreföll högst arrangerade och konstlade. När idrottarna, både män och kvinnor, enskilt eller tillsammans, porträtterades stillastående inför fotografen var det brukligt att de skulle inta givaktställning. Dylika helfigursporträtt (se de två fotografierna i mitten, till höger, i bildklustret på högersidan) var en konvention inom de flesta idrottsgrenarna. En sådan arrangerad nimbus saknades i *action*-fotografierna. Ungefär en fjärdedel av fotografierna utgjordes av helfigursporträtt på någon eller några idrottare.

I jämförelse med motiven i helfigursporträtten och *talking heads*-porträtten ter sig personerna i *action*-fotografierna som mer eller mindre oregleriga. Å andra sidan saknade *action*-fotot den högtravande, och arrangerade, manlighet som uttrycktes i *talking heads*-porträtten. *Action*-fotografierna omgavs följaktligen av en förment naturlig aura som ter sig svår att ifrågasätta. Männen i *action*-fotografierna vände bort blicken. De hade så att säga viktigare saker för sig än att stanna upp, regisseras av, och titta mot en fotograf. Här återskapades, tycks det, en konstlad ögonblicksbild av ett verkligt subjekt. Dylika iscensättningar var däremot inte givna då kvinnor fångades i flykten. Exempelvis reproducerades simhopperskor genom ett slags graciös teatralitet, medan manliga stavhoppare uttryckte något som kan liknas vid en självklar beslutsamhet att övervinna ett hinder.

En betydelsebärande kontrastverkan uppstår när de förment objektiva *action*-fotografierna på manliga idrottare ställs mot de till synes konstlade porträtten av den manliga samhällseliten och de arrangerade helfigursporträtten av kvinnliga idrottare: Föreställningen om en naturlig skillnad mellan män och kvinnor cementeras. Emellertid tenderar *action*-fotografierna dessutom att göra mäktiga mansideal obsoleta: Officerarna och direktörerna på de konventionella porträtten ser ut att akterseglas. *Action*-bilderna förefaller presentera en mer naturgiven och okonstlad, mer äkta, manlighet än den som visas i porträttfotografierna. Hur, tycks *action*-bilderna fråga betraktaren, kan ett fotografi skapat av en maskin, en kamera, som fryser ett ögonblick ur verkligheten, där motivet är upptaget av annat än att posera för fotografen, vara en kulturell konstruktion – föreställa något som arrangerats efter en bestämd idé? Dessa uttryck för maskulinitet är omedvetna. De är ett resultat av det oavsiktliga bildspel som framträder i dagspressens heterogena

tidningsuppslag. Med de mikrofilmade bilderna av enstaka tidningssidor har helhetsbilden försvunnit. Bildspelet har blivit ett egendomligt pussel.

Dagstidningsurrogat visavi teori

Den mikrofilmade (och den digitaliserade) dagstidningens egendomska karaktär gör sig också påmind i ljuset av de senaste decenniernas stora teori om dagstidningsläsande: Benedict Andersons *Imagined Communities – Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. I detta verk, som publicerades första gången 1983, framhåller Anderson spridningen av dagstidningsläsning som en av huvudlänkarna i kedjan av samhällsomvandlingar (tryckpressens etablering, reformationen samt kapitalismens och massmediernas genombrott) som resulterade i ett nationellt medvetande och sedermera den föreställda gemenskap vi kallar nationen. Omvandlingarna bidrog på olika sätt till att bereda vägen för nationen som det dominerande sättet att organisera samhället. Den dagliga konsumtionen av dagspress, som inte ska betraktas som nationalistisk *a priori*, gjorde att diffusa språkområden framstod som tydligt definierbara och att identiska berättelser i massupplaga kom att konsumeras av tiotusentals eller till och med hundratusentals individer inom samma språkområde. Själva den fysiska läsakten var helt central i den nationaliserande processen, den gjorde den föreställda gemenskapen påtaglig: Tidningsläsaren, skriver Anderson, ”som iakttar hur exakta kopior av hans egen tidning konsumeras i tunnelbanan, i frisersalongen eller i bostadskvarteret, [försäkras] oupphörligt om att den föreställda världen är tydligt rotad i vardagslivet”.³⁹ I en liknande beskrivning har Orvar Löfgren aktualiserat en klassaspekt: Den nationella riten (åter)skapade, tillsammans med de nationella identiteterna, en framväxande borgerlighet i Sverige under första halvan av 1800-talet.⁴⁰ Scenerna som väcks till liv av Anderson och Löfgren för knappast tankarna till forskningsbibliotekets miljö, praktik och de slags dagstidningsobjekt som vanligtvis återfinns där. Den prasslande pappersartefakten – originaltidningen – och den vardagliga läsakten som den ordinära tidningsläsaren tar för given, är med andra ord bärande element i Benedict Andersons tes om dagstidningsläsandet som en av den förställda gemenskapens främsta ritualer. Det torde den vara även för Löfgren. Förvisso avviker även läsningen av forskningsbibliotekens originallägg från de homogenerande vardagsritualer som åskådliggörs av Anderson och Löfgren, men i jämförelse med mikrofilmläsningen framstår den som autentisk.

Som jag visat ovan uppställdes redan i de svenska mikrofilmsutredningarna mellan 1951 och 1976 särskilda mål för att förhindra att läsaren vilsleddes av surrogatet (exempelvis att infoga skalangivelser och raster i filmen som informerades om den filmade tidningens egentliga format). Målen uppfylldes

dock inte till fullo. Jag har antytt att baksidorna med de mikrofilmade tidningarna ignorerats av både skaparna av surrogaten och läsarna av dem. Det var delvis orättvist. I ett temanummer från 2003 av *Liber Quarterly*, ett språkrör för producenter av bland annat dagstidningssurrogat, tangeras nämligen några aspekter jag diskuterat i denna text:

[W]e must constantly be aware of two things: the authenticity of the original document and the ability of future user of the surrogate to understand the document [...] So if you don't want to make microfilms more unpopular than they are already to users, you should give much attention to all peculiarities of the original to get maximum result [...] How do we make sure that all this difficult material gets the proper treatment? Here are two keywords involved: preparation and communication [...] additional information has to be microfilmed too [...] preparing for all eventualities and making decisions. If necessary these decisions have to be explained to the user [...] The user must never be in doubt when something seems to be missing. He must always be able to reconstruct the original.⁴¹

Så, vilket slags kulturell artefakt och typ av källa är det vi ställs inför när vi studerar dagstidningar som överförts till mikrofilm? Betraktad som kulturell artefakt framstår den mikrofilmade tidningen först och främst som en biprodukt av den naiva framstegsoptimism som genomsyrade samhällsinstitutionerna på 1950-, 60-, och 70-talen. Den är emellertid inte ett resultat av en konspiration: Dätidens åskådningar var heterogena och övergången kunde genomföras både utifrån vad som förefaller ha varit ren välvilja – skyddssynpunkten – men också utifrån krassa ekonomiska kalkyler, som inte egentligen gagnade forskarsamhället. Som källa betraktad är den mikrofilmade tidningen ett förhållandevis svårarbetat surrogat som skiljer sig i en mängd avseenden från originalet. Det betyder emellertid inte att den är fullständigt förkastlig och, som vi har sett, finns det även bland skaparna av surrogaten en vilja att utveckla dem och en ambition att i samarbete med forskarsamhället upprätthålla en dialog kring den fortsatta produktionen av dem.

From mass medium to micro surrogacy

Since the end of the 1970s, those wishing to consult newspaper archives in research libraries are referred to copies on microfilm. Despite the fact that microfilm is in many respects a problematic source-medium, there has been no academic discussion of this fact in Sweden. A series of official government inquiries (in 1949, 1972, 1975, and 1976) acknowledged that the substitution of microfilmed copies for the originals could have a detrimental effect on

research, yet the switch to microfilm went ahead nevertheless. The decision to microfilm contemporaneous newspapers and to retroactively microfilm older material was justified on financial and conservation grounds: microfilm was thought cheaper to handle than bulky originals, and newsprint would be destroyed if handled too much or would disintegrate because of the poor quality of the paper.

In normal circumstances, reading a newspaper involves holding it, feeling the paper in one's hand, turning the pages, viewing double-spreads that are never definitively in black and white, glancing through in a non-linear fashion, and then folding the paper and putting it down. Reading newspapers on microfilm involves pressing buttons, scrolling queasily down a stream of single pages, the black and white images blurring into one. The substitution of microfilm for newsprint hampers the semiotic analysis of the older daily press, and the striking difference between microfilm-reading and the type of newspaper-reading described in the major theories of the emergency of modern society, for example Benedict Anderson's *Imagined Communities*, are two aspects that illustrate the deficiencies of microfilmed newspapers as a source. The digitalization of older newspapers from their microfilm copies serves merely to cement the disadvantages of the latter medium. Recently, however, microfilm producers have embarked on a constructive discussion that promises to address some of the problems.

Keywords: microfilm, historical method, daily newspaper, source material, substitute medium

Noter

- 1 Tack Pär Nilsson, förste bibliotekarie, Biblioteksavdelningen, Enheten för dagstidningar, Kungliga Biblioteket, för att du generöst delat med dig av dina expertkunskaper kring mikrofilmade tidningslägg. De har varit ovärderliga under arbetet med föreliggande text. Och tack Eef Geussens för att du hörsammade mina krångliga önskemål vid hanteringen av *Stockholms Dagblads* originalvolymen när jag besökte Statens biblioteksdepå.
- 2 Tara Brabazon, "Double Fold or Double Take? Book, Memory and the Administration of Knowledge", *Libri* vol. 52 2002, s. 30.
- 3 Nicholson Baker, *Double Fold. Libraries and the Assault on Paper*, New York 2001, s. 24f.
- 4 Mig veterligen har det inte publicerats några akademiska texter av det problematiserande slaget på svenska. Emellertid är Nicholson Bakers *Double Fold* en synnerligen ambitiös historieskrivning om hur mikrofilmen tog över vid amerikanska arkiv och bibliotek. Bakers bok är förvisso mer journalistisk-aktivistisk än vetenskaplig till sin karaktär, men likväl torde den fungera utmärkt som underlag vid framtida forskning kring den mikrofilmade tidningens väsen. I det andra numret av tidskriften *Liber Quarterly* från 2003 finns även ett antal korta artiklar som på ett förtjänstfullt sätt problematiserar mikrofilmsmediet utifrån, så att säga, producenternas perspektiv. Se också Tara Brabazons artikel "Double Fold or Double Take?"

- Book Memory and the Administration of Knowledge”, som lyfter Nicholson Bakers tänk-
värda uppslag till en akademisk nivå.
- 5 Dennis Schouten, ”Practise, Organisation and Quality Control of Microfilming Projects”,
Liber Quarterly 2003:2, s. 147.
 - 6 SOU 1951:36. 1949 års sakkunniga rörande arkiv- och biblioteksfilming, *Arkiv- och biblio-
teksfilming: betänkande*, Nordiska bokhandeln, Stockholm 1951, s. 19–31.
 - 7 Schouten, s. 147f.
 - 8 Baker, s. 28–33.
 - 9 SOU 1951:36, s. 51.
 - 10 *Mikrofilming av den svenska dagspressen*, Statskontoret, Stockholm 1972, s. 12.
 - 11 Uppgift från förste bibliotekarie Pär Nilsson, Biblioteksavdelningen, Enheten för dagstid-
ningar, Kungliga Biblioteket. Se också Nilssons blogg, *Kungliga biblioteket och tidningsmikro-
filmen*, <http://tidningarochbibliotek.wordpress.com/2011/06/20/kungliga-biblioteket-och-tidningsmikrofilmen/> (2011-06-30).
 - 12 Statskontoret, s. 8; Motion i andra kammaren, nr 559 samt likalydande motion, nr 460, i första
kammaren 1966.
 - 13 Statskontoret, s. 23.
 - 14 Statskontoret, s. 31. Det ekonomiska argumentet väger tyngst även i SOU (1951:36, s. 15), då
man diskuterar möjligheten att fotografera hela uppslag.
 - 15 Statskontoret, s. 27.
 - 16 Statskontoret, s. 29.
 - 17 Statskontoret, s. 30.
 - 18 Statskontoret, s. 30.
 - 19 Baker, s. 22–36.
 - 20 Statskontoret, s. 5.
 - 21 Tidningsfilmningskommittén, *Dagspress på mikrofilm*. Rapport 1: *Tidningsfilmingens om-
fattning och organisation m. m.*, Stockholm 1975, s. I.
 - 22 Tidningsfilmningskommittén 1975, s. 9f.
 - 23 Tidningsfilmningskommittén, *Dagspress på mikrofilm*. Rapport 2: *Filming, arkivering, läs-
ning*, Stockholm 1976, s. 1, 30.
 - 24 Tidningsfilmningskommittén 1975, s. 32f.
 - 25 Idag finns det originallägg vid statens biblioteksdepå i Bålsta och vid Lunds universitetsbib-
liotek. Uppgift från Nilsson.
 - 26 Tidningsfilmningskommittén 1975, s. 11.
 - 27 Tidningsfilmningskommittén 1976, s. 43.
 - 28 Tidningsfilmningskommittén 1976, s. 44.
 - 29 Tidningsfilmningskommittén 1976, s. 46.
 - 30 Uppgift från Nilsson. Se också Nilssons blogg *Kungliga biblioteket och tidningsmikrofilmen*
(2011-06-30).
 - 31 Majlis Bremer-Laamanen, ”Connecting to the Past – Newspaper Digitisation in the Nordic
Countries” (konferenspaper), World Library and Information Congress. 71th IFLA Gener-
al Conference and Council, August 14th–18th 2005, Oslo.
 - 32 Enligt Baker (s. 40), ska det ha funnits spypåsar intill läsapparater vid arkiv i Ontario. Det kan
låta som en skröna, men med hänvisning till vad som sades i Tidningsfilmningskommitténs
andra rapport (s. 46) om ”besvär” vid mikrofilmsläsning verkar Bakers påstående inte orim-
ligt.
 - 33 KB:s hemsida, *Digitaliserade tidningar på internet*, <http://www.kb.se/soka/tidningar-och-tidskrifter/tidningslankar/Digitaliserade-tidningar/>, med länkar till digitaliserad svensk
och utländsk press visar tydligt, i varje fall för den något sänär vana mikrofilmsläsaren, att den

- absoluta merparten av digitaliserade äldre tidningar på nätet genererats med mikrofilmer som förlaga (2011-06-30).
- 34 Texten återfinns på det nya zeeländska nationalbibliotekets portal Papers Past, <http://paperspast.natlib.govt.nz/cgi-bin/paperspast>, som generellt är en webbplats med höga ambitioner. Gör exempelvis en ocr-genererad text av första spalten, första sidan i *The Ashburton Guardian*, 24 mars 1894 (2011-06-30).
- 35 Anja Hirdman, *Tilltalande bilder. Genus, sexualitet och publiksyn i Veckorevyn och Fib aktuellt*, Stockholm 2001, s. 23–27.
- 36 Hirdman, s. 22.
- 37 Den kvantifiering som åberopas i följande bildanalys härrör från en inventering av ca 500 fotografier i *Dagens Nyheter*, *Stockholms Dagblad* och *Social-Demokraten* mellan den 28 juni och 24 juli 1912.
- 38 Karin Becker, Jan Ekecrantz och Tom Olsson, "Journalistic Tableaus. The Event at Four Points in Time", i *Picturing Politics. Visual and Textual Formations of Modernity in the Swedish Press*, (red.) Karin Becker, Jan Ekecrantz och Tom Olsson, Stockholm 2000, s. 29.
- 39 Benedict Anderson, *Den föreställda gemenskapen. Reflexioner kring nationalismens ursprung och spridning*, Göteborg 1993, s. 45.
- 40 Orvar Löfgren, "Medierna i nationsbygget", i *Medier och kulturer*, (red.) Ulf Hannerz, Stockholm 1999, s. 90f. Löfgrens resonemang bygger, förutom på Benedict Anderson, dessutom på Jürgen Habermas *Borgerlig offentlighet*, vilken innehåller en annan klassisk teori om tidningsläsningens centrala plats i det moderna samhället.
- 41 Schouten, s. 150.